

DINÀMIQUES DEMOGRÀFIQUES I SOCIOECONÒMIQUES

Un intent de «nativitzar» l'univers polític brasiler a través de les llengües indígenes

Ana Carla Bruno

Els habitants del poble de la comunitat indígena Tatuyo posen per a una fotografia.

Fotografia: Adelino Meireles

Al nostre país, tot i que el portuguès és la llengua oficial del Brasil, la Constitució federal de 1988 estableix que les comunitats indígenes tenen el dret de rebre l'educació en les seves llengües pròpies. El Brasil és un país plurilingüe, però la violència, l'eliminació i els estigmes lingüístics fan que sembli que vivim en un país monolingüe. Aquest procés de silenciament quotidià i històric està carregat d'idees, creences i representacions sobre aquestes llengües i els seus parlants. A més, la varietat de portuguès parlada per molts d'aquests pobles indígenes sol reforçar aquests estigmes.

Actualment, al Brasil es parlen entre 160 i 180 llengües indígenes de diverses famílies lingüístiques, i en diferents estadis i situacions de vitalitat. Perquè aquestes llengües es continuïn parlant, cantant, escoltant i transmetent, cal que els seus parlants estiguin vius i siguin respectats. Al llarg de la història del nostre país, hi ha hagut una política d'Estat que, en molts casos, ha anat silenciant aquestes llengües i expulsant-ne els parlants dels seus territoris. D'altra banda, observem una efervescència de micropolítiques lingüístiques impulsades pels mateixos pobles indígenes, que resisteixen i intenten mantenir vives les seves llengües.

Al llarg de les darreres tres dècades i mitja, hem observat un procés i un moviment

creixents d'autoidentificació i de participació política indígena que està trencant amb l'escenari polític i sociocultural brasiler. Aquesta participació de lideratges indígenes en l'àmbit i la comunitat política ha desafiat la colonialitat del poder i del coneixement. [1]

Territorialitats i politització de les llengües

Així, hem observat que les llengües indígenes estan sortint de l'àmbit i dels límits domèstics i familiars, i avui les podem veure en espais públics com escoles, centres de salut, universitats, xarxes socials i campanyes polítiques. A partir dels discursos dels agents socials indígenes i de les seves pràctiques, hem constatat una capacitat mobilitzadora al voltant d'una política d'identitat, així com un determinat joc de poder en què aquests agents socials indígenes, a través de les seves expressions organitzades, lluiten i reivindiquen els seus drets davant l'Estat, [2] sobretot en relació amb l'ús, les actituds i les creences relacionades amb les llengües indígenes.

Els processos electorals ens poden ajudar a veure que els discursos polítics i els agents que els pronuncien utilitzen i posen en pràctica estratègies i codis molt diferents, i que hi ha una distribució molt desigual del capital lingüístic

En aquest sentit, el terme territorialització que es fa servir en aquest article s'entén no només com un procés observat o pensat únicament des del biaix estatal o de forces externes, sinó com un procés sentit, viscut, actualitzat i reelaborat pels mateixos indígenes a través de l'ús d'aquestes llengües en diversos espais que sobrepassen els límits de les seves llars i comunitats. Per exemple quan observem que aquestes llengües es fan servir en campanyes polítiques, no només en els discursos, sinó també en els materials de campanya.

En els darrers anys, han sorgit diverses candidatures indígenes en processos electorals d'àmbit municipal, estatal i federal [3] [4] La participació dels pobles indígenes en la política partidària, segons De Paula, [5] es produeix des de 1976. Tanmateix, trenta anys després de la promulgació de l'anomenada Constitució ciutadana de 1988, es constata que el context polític i electoral i l'univers dels partits polítics, amb sigles molt diverses, continua tenint moltes dificultats per gestionar i comprendre les especificitats i les diferents condicions socioculturals i lingüístiques dels pobles indígenes.

Abans de la Constitució de 1988, els candidats indígenes havien d'estar aculturats, cosa que també implicava dominar el portuguès. El primer parlamentari indígena del país es va fer famós i va ser ridiculitzat per circular per la cambra amb una gravadora, no per enregistrar els seus cants, les seves històries o la seva llengua, sinó per registrar «el que deien els homes blancs, ja que no complien les seves paraules». Nascut en una aldea xavante al Mato Grosso, Mário Juruna Xavante va tenir el primer contacte amb persones no indígenes quan tenia quinze anys, i el 1982 va ser elegit a Rio de Janeiro com el primer

diputat federal indígena del país pel Partit Democràtic Laborista (PDL).

Van passar trenta-sis anys fins que un altre indígena —Joenia Batista de Carvalho Wapichana— va tornar a ocupar un escó a la cambra federal del nostre país. Així i tot, cal destacar que, durant aquestes tres dècades, alguns altres indígenes van ser elegits com a regidors i alcaldes en alguns municipis brasilers que compten amb una presència indígena significativa.[6]

Manaus, Una mare i el seu nounat, comunitat indígena Tatuyo. Fotografia: Adelino Meireles

Llengua indígena i eleccions

Els processos electorals ens poden ajudar a veure que, en aquest univers, els discursos polítics i els agents que els pronuncien utilitzen i posen en pràctica estratègies i codis molt diferents, i que hi ha una distribució molt desigual del capital lingüístic. [7] Quina és la dimensió política però, sobretot lingüística, de la tria d'una llengua durant unes eleccions? Sembla evident que, en un procés electoral, el candidat s'ha de comunicar amb els seus electors i convèncer-los sobretot a través de la llengua que aquests entenen. Durant la campanya d'una candidata indígena l'any 2022, a la ciutat de Manaus, vam observar que aquesta relació no era tan senzilla, ja que estava subjecta a ideologies i territorialitats lingüístiques.[8]

En l'àmbit de la política, les estratègies lingüístiques dels diferents agents estan molt vinculades a la seva posició en l'estructura de distribució del capital lingüístic, que, com sabem, sovint depèn de l'accés al sistema escolar al qual aquest agent ha estat exposat, però també de les condicions interseccionals de classe, gènere, raça i, en aquest cas, ètniques. Així, el valor dels discursos depèn de la relació de forces que s'estableix entre les competències lingüístiques dels agents socials i les seves capacitats socialment

classificades.[9]

El fet és que, durant la campanya electoral del 2022 al Brasil, una candidata indígena va intentar elaborar cartells i pòsters que incorporaven diverses llengües indígenes. Aquest material va generar molta discussió entre els seus companys de campanya, i va posar de manifest divergències d'opinió, no només sobre les llengües indígenes, sinó també sobre la llengua portuguesa.

Hi ha un malestar recurrent, per a una gran part de la població de Manaus, que intenta distanciar-se de qualsevol vincle amb l'univers indígena

Quan el cartell es va presentar a l'equip de campanya perquè l'avalués, es va suggerir que la traducció al portuguès tingués un paper destacat, ja que, en cas contrari, podria fer la impressió que la candidata no dominava aquesta llengua, cosa que evidenciaria una suposada incapacitat per ocupar un escó al Congrés. Aleshores, la candidata va respondre que el cartell incloïa la traducció de «bon dia» al portuguès. La discussió va continuar amb la indicació que «hi havia moltes paraules indígenes» i competien amb el «bon dia». Altres van dubtar que es tractés d'una traducció literal i es van plantejar moltes altres qüestions.

En el món de la política, les estratègies de condescendència utilitzades pels polítics quan s'adrecen als seus votants no necessàriament fan servir una llengua «legítima», «estandarditzada» o «oficial»; tanmateix, en el cas dels candidats indígenes, existeix la percepció contrària. Han de demostrar que dominen la llengua portuguesa, la llengua «civilitzada», no només en la manera de pronunciar-la, sinó també en el domini de la gramàtica. En aquest sentit, per a alguns agents no indígenes implicats en la campanya d'aquesta candidata, els cartells, les targetes i els materials que es van elaborar podien denotar, indicar o suggerir que no dominava la llengua portuguesa. No obstant això, l'ús de la llengua indígena o de la llengua portuguesa en aquests materials implica molt més que la simple manera de dir les coses —entonació, cadència, retòrica o gramàtica—; implica, sobretot, la manera com aquest cos indígena és percebut i vist dins la societat.

El més interessant és que la candidata, de l'ètnia huitoto, només parla portuguès; però, per a ella, utilitzar les llengües indígenes era una manera d'apropar-se a l'electorat indígena, als parents indígenes, de reconèixer-los i respectar-los. Però aquest recurs semiòtic va ser com un detonant que va travessar la societat de Manaus. Hi ha un malestar recurrent, per a una gran part de la població de Manaus, que intenta distanciar-se de qualsevol vincle amb l'univers indígena. És important remarcar i aclarir que els agents socials no indígenes, les institucions i l'equip implicat en la campanya d'aquesta candidata eren tots partidaris de les causes indígenes, però en les discussions sobre la campanya «van caure en els paranys» de les ideologies lingüístiques.[10]

Silenciar la paraula política dels indígenes quan utilitzen les seves llengües implica també esborrar les seves identitats ètniques i culturals, la manera com els seus cossos i les seves paraules han deixat empremta en la nostra societat, especialment a Manaus

D'aquesta manera, a través de les llengües i dels seus usos, podem veure com les creences i les representacions de determinades llengües s'activen i reflecteixen en la percepció que les persones tenen de determinats grups socials, les vides i les «eleccions» lingüístiques dels quals es construeixen en condicions estigmatitzants. Què van posar de manifest aquestes imatges i discussions? Que l'elecció de la llengua mai no és neutra i que la llengua que parlem ens vincula a un grup social. En aquest sentit, silenciar la paraula política dels indígenes quan utilitzen les seves llengües implica també esborrar les seves identitats ètniques i culturals, la manera com els seus cossos i les seves paraules han deixat empremta en la nostra societat, especialment en una ciutat com Manaus. Tanmateix, per a la candidata indígena, utilitzar les llengües indígenes en la seva campanya política podia constituir una estratègia, una eina, una política lingüística que incorporés, alhora, una política ètnica.

El que preteníem en aquest article era examinar com l'univers polític comprèn, accepta i activa les llengües indígenes en les seves campanyes, propostes i discursos. Els efectes socials de la seva producció i circulació encara no són clars; caldran més estudis centrats en aquesta qüestió, però ja observem que alguns partits ja animen parlants d'aquestes llengües a produir materials en llengües indígenes.

- 1 — Quijano, a. (2000). «Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America». *Nepantla: Views from South*, vol. 1, núm. 3, p. 533-580.
- 2 — Almeida, a. w. b. (2006). *Terras tradicionalmente ocupadas: Terra de quilombo, terras indígenas, "babaçuais livres", "castanhais do povo"*. manaus: ppgsca ufam.
- 3 — De Paula, l. r. (2017). «A participação indígena em eleições municipais (1976 a 2016): uma sistematização quantitativa preliminar e alguns problemas de investigação». *Resenha & Debate* (Nova Série), vol. 2. [Disponível em linha](#)
- 4 — Verdum, r. p.; de paula, l. r.; souza lima, a. c. (org.) (2022). *Participação indígena em eleições: desafios técnicos e políticos no processo eleitoral brasileiro de 2022*. 1a ed. Rio de Janeiro: Mórula. [Disponível em linha](#)
- 5 — De Paula, l. r. (2017). «A participação indígena em eleições municipais (1976 a 2016): uma sistematização quantitativa preliminar e alguns problemas de investigação». *Resenha & Debate* (Nova Série), vol. 2. [Disponível em linha](#)
- 6 — De Paula, l. r. (2017). «A participação indígena em eleições municipais (1976 a 2016): uma sistematização quantitativa preliminar e alguns problemas de investigação». *Resenha & Debate* (Nova Série), vol. 2. [Disponível em linha](#)

- 7 — Bourdieu, p. (2008). (2000). *A Economia das Trocas Linguísticas: O que falar quer dizer*. São Paulo: Editora da USP.
- 8 — Almeida, A. W. B. (2006). *Terras tradicionalmente ocupadas: Terra de quilombo, terras indígenas, "babaquais livres", "castanhais do povo"*. Manaus: PPGSCA UFAM.
- 9 — De Paula, I. r. (2017). «A participação indígena em eleições municipais (1976 a 2016): uma sistematização quantitativa preliminar e alguns problemas de investigação». *Resenha & Debate* (Nova Série), vol. 2. [Disponível em linha](#)
- 10 — Bruno, A. C. (2018). «Quando a língua carrega estigmas: ideologias linguísticas Paumari e Apurinã no município de Lábrea». *Revista Moara*, vol. 50, p. 107-124. Belém: UFPA.

Ana Carla Bruno

Ana Carla Bruno és investigadora titular de l'Institut Nacional de Recerca de l'Amazònia (INPA, Manaus), a la Secció de Societat, Medi Ambient i Salut; també és llicenciada en Història. L'any 2003 va obtenir el màster en Lingüística i el doctorat en Antropologia Lingüística a la Universitat d'Arizona (UofA). És professora col·laboradora del programa de postgrau en Antropologia Social de la Universitat Federal de l'Amazones, vinculada al Grup d'Estudis de Polítiques Territorials a l'Amazònia, on investiga processos de territorialització lingüística. Recentment, ha treballat en les trajectòries dels indígenes que arriben a la ciutat, observant els dilemes, la micropolítica i la violència que pateixen per mantenir les seves llengües.